

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ПІСОЧНОЇ ТЕРАПІЇ В РОБОТІ З ПРОЯВОМ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

PECULIARITIES OF THE SANDPLAY THERAPY APPLICATION IN DEALING WITH AGGRESSION IN CHILDREN OF THE JUNIOR SCHOOL

Актуальність дослідження пов'язана з необхідністю вивчення психологічних особливостей прояву агресії у дітей молодшого шкільного віку, що є недостатньо вивченим і потребує більш глибокого дослідження. У статті наводиться розробка програми на зниження рівня прояву агресії за допомогою засобів пісочної терапії. Представлено теоретичний аналіз сучасних підходів у психології до вивчення агресії у молодшому шкільному віці. Розглянуті результати емпіричного дослідження, яке спрямовано на діагностику рівня агресії, визначення інтегральних форм комунікативної агресії та вивчення рівня тривожності. Розроблено корекційну програму, яка спрямована на подолання агресивних проявів за допомогою пісочної терапії.

У роботі з агресивною поведінкою дітей молодшого шкільного віку психологи використовують багато різних технік, але найбільш ефективною, на наш погляд, є пісочна терапія. За допомогою засобів пісочної терапії діти можуть вдосконалювати навички самоконтролю й саморегуляції, виховувати позитивні особистісні риси, знімати психологічне напруження, позбавляти неприємних переживань від негативної життєвої ситуації завдяки її проектуванню на гру з піском і символічному проживанню.

Корекційна програма проведена з експериментальною групою дітей, які мали високі показники агресії, занижену самооцінку, високий рівень тривожності, труднощі у спілкуванні.

Напрямами роботи психологічного тренінгу з подолання агресії у молодших школярів є: вплив на зниження рівня агресії; підвищення рівня самооцінки; зняття емоційної напруги; розвиток активності та ініціативності; розвиток навичок спілкування.

Розкрито особливості розробки та апробації корекційної програми, яка спрямована на зниження прояву агресії у молодшому шкільному віці. Проведена апробація тренінгу показала, що у дітей експериментальної групи підвищився рівень самооцінки, зменшився рівень тривожності, страхів, також зменшився негативізм та непряма агресія, покращився емоційний стан.

Ключові слова: агресія, аутоагресія, рівні агресивності, комунікативна агресія, пісочна терапія, молодший шкільний вік.

The actuality of the research is connected with the necessity of studying psychological peculiarities of aggression manifestation in children of the junior school age which is studied not sufficiently enough and requires a more thorough research, namely, the development of a program for the decrease of the level of aggression with the help of the methods of the sandplay therapy. The article presents theoretical analysis of the contemporary approaches in psychology for studying aggression in children of the junior school age. The results of the empiric research which is aimed at the diagnostics of the level of aggression defining the integral forms of the communicative aggression and studying the level of anxiety are reviewed. The correction program aimed at overcoming of aggression with the help of the sandplay therapy has been developed.

When working with aggressive behavior in children of the junior school age psychologists use many different techniques, in our opinion the sandplay being the most effective. Through the means of the sandplay therapy children can master the skills of self-control and self-regulation, foster positive personal traits, relieve psychological tension, get rid of an unpleasant experience in a negative life situation due to its projection on playing with sand and symbolic reliving.

The correction program has been tested on the experimental group of children, who had the high indices of aggression levels, low self-esteem, the high level of anxiety, difficulties in communication.

The spheres of work of the psychological training on overcoming aggression in children of the junior school age are: directing the decrease of the aggression level, boosting self-esteem, relieving the emotional tension, increasing activity and initiative, developing of communication skills.

The peculiarities of development and approbation of the correction program aimed at decreasing the level of aggression manifestation in children of the junior school age have been determined. The conducted approbation of the training has revealed that the children of the experimental group had their self-esteem boosted, the level of anxiety and fears decreased as well as their negativism and indirect aggression decreased, emotional condition improved.

Key words: aggression, self aggression, levels of aggression, communicative aggression, sandplay therapy, junior school age

УДК 159.922.8:316.613.434:37.053.5
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.29>

Розіна І.В.

к.психол.н., доцент кафедри психології розвитку соціальних комунікацій Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського

Постановка проблеми. Актуальність цієї теми полягає в тому, що на проблему агресивної поведінки в молодшому шкільному віці можуть впливати багато факторів, в тому числі вік, індивідуальні особливості, зовнішні фізичні та соціальні умови. Вирішальну роль у формуванні агресивної поведінки особисто-

сті, на думку більшості дослідників, відіграє її безпосереднє соціальне оточення.

Проблемі прояву агресії приділять багато уваги, але не до кінця розкриті особливості складання корекційних програм, спрямованих на подолання агресивних проявів. За допомогою корекційної програми можливо скорегу-

вати поведінку дитини та позбавити її проявів агресії, внаслідок чого в майбутньому будуть відсутні проблеми з власною поведінкою та взаємовідносинами з іншими людьми.

Одним із ефективних методів у роботі з дітьми є піскова терапія. Вона є відносно «молодим» методом корекції поведінки. На цей час саме пісочна терапія набуває все більшої популярності серед інструментарію практичних психологів. Плюсом цього методу є те, що його можливо використовувати як для діагностики, так і для корекції. Також пісочна терапія добре поєднується з іншими методами терапії, наприклад, казкотерапією. Для дітей це самий легкий та приємний метод, саме тому для корекції проявів агресії у дітей молодшого шкільного віку ми використовуємо пісочну терапію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблему агресії вивчали такі видатні вчені, як А.І. Захаров, В.Ф. Сафін, К. Лоренц, Г. Паренс, Т.Г. Рум'яйцева, Д.Г. Лютова, Г.Б. Моніна, Г.М. Андреева, Т.В. Драгунова, Л.М. Семенюк, Ю.М. Антонян та інші. Саме проблему дитячої агресії вивчали такі видатні дослідники, як А. Бандура, К. Бютнер, Р. Берон, Д. Річардсон, Л. Виготський, Д. Ельконін, О. Запорожець, О. Леонтьев, Р. Уолтерс та інші.

Постановка завдання. Метою нашої роботи було дослідження особливостей прояву агресії у молодшому шкільному віці та розробка корекційної програми на подолання проявів агресії за допомогою засобів пісочної терапії.

Виклад основного матеріалу. Теоретичний аналіз літератури, присвяченої багатоаспектним дослідженням прояву агресії у молодшому шкільному віці, підтверджує складність феномена агресії. Під агресивною поведінкою розуміють рису характеру стосовно інших людей, тварин, предметів і явищ оточуючого світу. Виражається в намаганні нанести шкоду, щось зруйнувати [6].

Необхідно розмежувати поняття «агресія» та «агресивність». Агресія – це дія або система дій людини, мотивом яких є нанесення комусь або чомусь шкоди. Агресивність – це емоційний стан особистості або риса характеру, одна з форм реагування людини на різноманітні несприятливі у фізичному і психічному відношенні життєві ситуації, які викликають імпульсивність активності поведінки, афективність переживання, гнів, злість, прагнення заподіяти іншому фізичну чи моральну травму та інші подібні стани [11]. Тобто різниця їх в тому, що агресія – це дія, акт поведінки, а агресивність – властивість особистості. Також слід пам'ятати, що не за кожними агресивними діями стоїть агресивність особистості.

У літературі існують декілька підходів до вивчення агресії. *Психоаналітичний під-*

хід. Засновником цієї теорії є відомий психоаналітик З. Фройд. Він стверджував, що агресія є інстинктивною формою поведінки. Фройд вважав, що у людей існує два найбільших інстинкти: інстинкт сексуальності, який спрямований на продовження життя (ерос) та інстинкт потягу до смерті (танас), який спрямований на припинення або руйнування життя людини. Також є і інші механізми (зсув). Ерос та танас знаходяться у взаємодії, і саме зсув має мету направляти енергію танаса назовні від «Я». Тобто направляти агресію від індивіда, а не всередину нього [13].

Етологічний підхід. Засновник цієї теорії К. Лоренц. На його думку, агресія походить від інстинкту виживання. Він вважав, що агресія накопичується у вигляді енергії, і чим більше цієї енергії, тим менше потрібно подразників (стимулів), щоб ця енергія вийшла назовні [10].

Фрустраційна теорія. Цю теорію запропонував Д. Доллард. Він розглядав агресивну поведінку як ситуативний процес і стверджував, що фрустрація завжди буде призводити до агресії у будь-яких її формах. Фрустрація завжди закінчується агресією. Тобто чим більше людина хоче отримати задоволення та чим більше у неї перешкод на шляху до цього, тим більша буде вірогідність агресивної поведінки. І якщо фрустраційних ситуацій багато, то агресія буде накопичуватись і потім проявиться ще в більшому об'ємі [8].

Теорія соціального научіння. Цю теорію запропонував А. Бандура. У цій теорії стверджується, що агресія є вивченою поведінковою реакцією в процесі соціалізації особистості, яка відбувається на основі спостереження та підкріплення (позитивне або негативне) від соціуму [9].

З'ясовано, що у числі різноманітних взаємозв'язаних факторів, що зумовлюють прояв агресії, можна виділити такі:

Індивідуальний фактор – психобіологічні передумови асоціальної поведінки, які ускладнюють адаптацію дитини в суспільстві. Якщо вона не настає, то у дитини пропадає бажання ходити до школи, погіршується настрій, самопочуття, з'являється роздратованість.

Психолого-педагогічний фактор – дефекти шкільного і сімейного виховання. Це можна інтерпретувати з педагогічною запущеністю, яка виражається в нерозвиненості, невихованості, неосвіченості, відставанні в розвитку від вікових норм, викликаних педагогічними причинами, які потребують негайної корекції.

Соціально-психологічний фактор – несприятливі особливості взаємодії підлітка з найближчим оточенням у сім'ї, на вулиці, в колективі однолітків, також спостерігається негативне спілкування з педагогами, дезадаптація до нової обстановки, складнощі в навчанні.

Особистісний фактор – активно-вибіркове ставлення підлітка до бажаного середовища спілкування, до норм і цінностей свого оточення, до педагогічних впливів сім'ї, школи, громадськості, а також особисті ціннісні орієнтації і особиста здатність до саморегулювання поведінки.

Соціальний фактор – який визначається соціально-економічними умовами [1].

Доведено, що рівень агресії може змінюватися залежно від ситуації, але іноді агресія приймає стійкі форми. Причин тому багато: становище дитини в колективі, взаємодія з учителями та батьками. Стійка агресивність дітей проявляється в тому, що часом вони інакше, ніж інші, розуміють поведінку оточуючих, інтерпретуючи її як ворожу.

Багато дослідників вважають, що частково причиною агресії є сім'я. Агресивна поведінка її членів у звичайних життєвих ситуаціях – крики, лайка, хамство, приниження, взаємні докори і образи.

З'ясовано, що дитина проявляє агресію у повсякденному житті в кілька разів частіше, якщо щодня спостерігає її у дорослих, якщо вона стала нормою її життя. Також не призводить ні до чого хорошого і непослідовність батьків у навчанні дітей правилам і нормам поведінки: діти губляться, озлобляються, агресивно налаштовуються проти батьків і оточуючих людей [3].

Як показують багаточисельні дослідження, прояв агресії у дітей є одним з розповсюджених форм дитячої поведінки, з якою зіштовхуються батьки та педагоги. До цієї поведінки відносять роздратованість, неслухняність дорослих, високу активність та жорстокість. Більшій частині дітей притаманна пряма та непряма словесна агресія (починаючи із скарг та агресивних фантазій до образ інших людей та погроз [4]

І.А. Фурманов стверджує, що настає період, коли дуже великій кількості дітей характерна агресивність. Вона зумовлена розчаруванням, які викликані позбавленням чи обмеженням, що є травмуючими для дитини. І в цьому разі найбільш кращим рішенням для дитини іноді здається саме агресія. Особливо в тих ситуаціях, коли дитина обмежена у здібностях до самовираження або у неї відсутня можливість іншими способами задовольняти значущі для неї потреби [13].

Сьогодні під час роботи з проявами агресії у дітей психологи використовують багато різних технік, але найбільш ефективною, на наш погляд, є пісочна терапія. Великим плюсом цього методу є те, що за його допомогою ми можемо «спілкуватись» з несвідомим дитини, особливо коли дитина не може виразити свої думки або взагалі не розуміє, що з нею відбувається. Сам метод доволі простий

і приємний, особливо для дітей. Кожна дитина почуває себе розслаблено граючи, а для психолога це є можливість спостерігати за дитиною та вираженням її найглибших емоційних переживань.

Пісочна терапія вперше як метод виникла у рамках аналітичної психології. Її теоретичною основою можна вважати розроблену К. Юнгом техніку активного уявлення. Терапію піском запропонував К.Г. Юнг, а метод піскової психотерапії розробила дитячий психотерапевт Д. Калфф.

Вклад у розвиток методу піскової терапії зробили такі вчені, як Т.Д. Зинкевич-Евстигнєєва, Т.М. Грабенко, Л.А. Нисневич, С.Ю. Кондратьєв та інш.

Як зазначає Н.В. Тарасенко, пісочна терапія є провідним методом колекційного впливу та надає дитині можливість виявити свої найглибші емоційні переживання, звільнитися від страхів. Пісочна терапія може також використовуватися з метою діагностики, стимуляції та розвитку тактильних навичок і є дуже дієвим засобом у наданні первинної психологічної допомоги [6].

Позитивними сторонами піскової терапії є такі: ігри в пісок мають позитивний вплив на емоційний стан дитини; знімається напруження; формуються пізнавальний інтерес та логічне мислення; у грі з піском розвиваються психічні процеси: мислення, пам'ять, увага, сприйняття та мовні функції; здійснюється розвиток сенсорномоторних функцій; пісочну терапію можна використовувати як метод діагностики [4].

У своїй роботі Т.Д. Зинкевич-Евстигнєєва та Т.М. Грабенко виділили основні принципи гри у піску:

1. Створення обстановки, в якій дитина буде відчувати себе комфортно і захищено та проявлятиме свою творчу активність.

2. «Оживлення» абстрактних символів: букв, цифр, геометричних фігур тощо.

3. Заглиблення у гру та програвання всіляких ситуацій разом із героями гри [2].

Ці принципи є важливим складником піскової терапії, тому що дитині потрібно відчувати себе комфортно як в самій грі, так і в роботі з психологом. Особливо важливий третій принцип, коли уявні ситуації переносяться в реальність, або навпаки.

Пісочну терапію часто поєднують зі сказкотерапією. Це більш цікаво для дітей та є більш дієвим методом. Адже коли психолог дає завдання дитині самій придумати казку і розповісти, то це дасть один результат, а коли це все ще за допомогою різних фігурок та піску буде показано наглядно і буде програватися, то результат буде ще кращим.

За допомогою піскової терапії можна пропрацьовувати будь-які проблеми, наприклад:

синдром дефіциту уваги та гіперактивність, порушення поведінки, емоційні проблеми, залежності, проблеми у сім'ї, психологічні травми тощо.

Висновки з проведеного дослідження.

В сучасній психологічній літературі є безліч методик для виявлення рівня агресії, як тестових опитувальників, так і проєктивних методик. Для рішення поставлених завдань застосований комплексний підхід, що складається з об'єднання теоретичного аналізу наукових джерел і констатуючого експерименту.

У процесі емпіричного дослідження було підібрано комплекс методик діагностики прояву агресії у дітей молодшого шкільного віку. До комплексу методик увійшли такі: опитувальник рівня агресивності Басса-Дарки, методика визначення інтегральних форм комунікативної агресії, проєктивна методика «Кактус», методика «Неіснуюча тварина».

За результатами методики Басса-Дарки було виявлено, що у 40% присутні прояви агресії, 35% респондентів мають середній рівень, 25% – низький рівень агресії. У дітей, які мають вищий рівень агресивності, спостерігається фізична агресія. Для них характерні конфліктні ситуації з оточуючими, які іноді призводять до бійок. Діти з високим рівнем агресії не можуть дотримуватись встановлених правил та часто роблять все, щоб нашкодити іншим. Виявлено, що у 45% досліджуваних індекс ворожості має оцінки вище норми, а у 55% досліджуваних цей показник у нормі.

За результатами проєктивної методики «Неіснуюча тварина» агресивність було виявлено у 40%. На малюнках дітей були зображені ознаки агресії (зуби, гострі кути, кігті та агресивний настрій малюнку). Здебільшого агресія вербальна, тільки 20% учнів мають фізичну агресію.

Джерело агресії дітей можна детальніше знайти та продіагностувати у процесі корекційної роботи за допомогою пісочної терапії.

Корекційна програма розроблена для зниження рівня агресії у дітей молодшого шкільного віку (9–10) за допомогою пісочної терапії.

Програма складається з 10 занять, тривалістю 40 хвилин кожне, та має чотири блоки: знайомство з піском, діагностика, корекція, завершальний етап.

Корекційна програма проведена з експериментальною групою підлітків, які мали високі показники агресії, занижену самооцінку, високий рівень тривожності, труднощі у спілкуванні, виявлені ознаки аутоагресії.

Метою корекційної програми є зниження рівня агресії у дітей молодшого шкільного віку, напрямами якого виступають: підвищення самооцінки; вплив на зниження рівня агресії; зняття емоційної напруги; розвиток навиків спілкування.

Проведення індивідуальної корекційної роботи з дитиною є важливим етапом у загальному ланцюжку допомоги дитині, яка має агресивні особливості. Якщо психологу дозволяє час працювати з дітьми та підлітками індивідуально, то він отримує більш якісний результат під час подальшого проведення групової корекції. Індивідуальна робота дуже корисна як для психолога, так і для дитини.

У психолога з'являються такі можливості: вивчити причини виникнення агресивних особливостей не тільки з використанням діагностичних засобів, але і в процесі роботи спостерігати за проявами і змінами в поведінці дитини в динаміці; надати психологічну допомогу, зорієнтуватися в тому, які ролі може виконувати дитина в групі, і з огляду на це адаптувати програму з урахуванням його індивідуальних особливостей.

Перший етап. Починаючи роботу з піском, потрібно надати дитині можливість «познайомитися» з ним.

Спочатку пропонується дитині поводити долонями по піску, занурити їх повністю, перетерти пісок між долонями і далі виконати декілька маленьких вправ на знайомство. Наприклад, вправа «Піщаний дощ» спрямована на зняття м'язового напруження. Дитині пропонується взяти у долоню пісок та повільно пересипати його в пісочницю або з долоні на долоню. Вправа «Малюнки на піску» спрямована на уяву та контакт з піском (щоб дитина почувала комфорт у роботі з піском). У вправі «Незвичайні сліди» принцип роботи той самий, що і у грі «Малюнки на піску», тільки дитині пропонується помалювати пальцями на піску сліди тварин або вигаданих істот. «Я-до» – це розділена методика «Я-до, я-після». У нашому разі вона використовується у двох частинах (окремо «я-до» та окремо «я-після») для того, щоб можна було визначити емоційний стан дитини на самому початку роботи та після корекції.

Другий етап. Діагностика. Навіть коли вже було виявлено агресію у дитини, потрібно провести додаткову діагностику для виявлення джерела цієї агресії.

У молодшому шкільному віці може бути два джерела (середовища) агресії: сім'я або школа. Саме тому пропонується в цій корекційній програмі провести дві тематичні гри на піску «Моя сім'я» та «Моя школа».

Гра «Сім'я тварин» проводиться для того, щоб виявити істинні відносини у сім'ї дитини. Далі йде гра «Моя сім'я» – для порівняння результатів з першою грою і для виявлення впливу стереотипів на дитину.

Гра «Я і моє коло» спрямована на виявлення відносин у колі спілкування дитини (у школі).

Суть цих ігор полягає в тому, що дитині пропонується в пісочниці за допомогою фігурок виставити композицію заданої теми.

Якщо в одній із них присутні негативні герої (наприклад, мама – злий персонаж, або вчителька – злий персонаж), то на це слід звернути увагу. Можливо це і є джерелом агресії, тому що, знаючи джерело, простіше працювати.

Третій етап. Корекція. Вправи: «Як виглядає моя злість» Пропонується зліпити свою злість (мокрый пісок) або виставити фігурками на піску. Якщо ж виставляються фігурки в кінці, то пропонується дитині цю злість перетворити на щось добре та позитивне. Так, на несвідомому рівні дитина вчиться перетворювати агресію на добро.

Під час вправи «Велика сім'я» дитині пропонується вибрати із колекції іграшок злих та добрих персонажів, пояснюючи чому саме вони такі. Далі створити будинок, у якому вони будуть разом жити та програвати ситуації, коли злим потрібна допомога добрих та навпаки. Таким чином, ми вчимо дитину, що злі також бувають добрими, й іноді є цілком нормальним відчувати негативні емоції, але потрібно їх контролювати.

В процесі «Гри двох царств» дитині пропонується створити два царства. Одне те, де будуть жити добрі жителі у мирі та спокої між собою та з іншими, інше навпаки – буде злим. Дитина вибирає царство, за яке вона буде грати, а за інше царство буде грати психолог. У процесі гри психолог задає питання: чому саме таке царство вибрала дитина; в яких відносинах між собою два царства; наскільки царство злих зле; чому воно зле; є якісь способи зробити зле царство більш добрим тощо. В процесі гри потрібно зробити так, щоб дитина перетворила царство злих на більш добре.

«Вогневий дракончик» – гра, спрямована на вміння контролювати свої емоції. За допомогою піску та фігурок ми починаємо розповідати казку: «Жив на світі вогневий дракончик, але ніхто з ним не хотів дружити через те, що він завжди дмухав на все і всіх вогнем. Одного разу, коли дракончик сидів і сумував, до нього підійшов добрий чаклун, розпитав про його проблему і запропонував створити чарівне зілля».

Далі пропонуємо дитині створити з піску це зілля. Можна сипати пісок у будь-який посуд і проговорювати, що саме ми туди додаємо. Наприклад: жменька добра, щіпочка посмішок, 10 крапель спокою тощо (залежно від того, що буде говорити дитина). Потім дитині пропонується дати дракончику створене ним зілля. І ось дракончик стає спокійним, йому легко вдається контролювати свій вогонь. Інші герої більше його не бояться, і всі з ним хочуть дружити.

У грі «Створення власної казки» дитині пропонується створити власну казку, де буде злий персонаж, який в кінці стане добрим. Коли дитина виставляє фігури на піску та власноруч керує героями казки, відбувається своєрідна корекція поведінки.

Окрім того, щоб пропонувати казку створити самому можна, щоб психолог розповідав підготовлений текст, а дитина ставила та керувала фігурками.

Четвертий етап. Завершальний. Цей етап потрібен для того, щоб закріпити результат та перевірити результат корекції.

Дитині пропонується методика «Я-після». Психолог, як і на першій зустрічі, пропонує дитині за допомогою фігур на піску створити свій емоційний стан. Це ніби повторна діагностика, однак потім все одно проводиться повна діагностика за методиками, якими визначали агресивність дитини до корекції. У підсумку, як закріплення і стабілізація емоційного стану дитини, пропонується на піску створити своє реальне або вигадане безпечне місце. Після того, як дитина це зробить, психологу потрібно сказати, що коли вона відчуває негатив та злість, вона може закрити очі та уявити це місце. В ньому немає негативу, є тільки добро, позитив та безпека.

Проведена апробація тренінгу показала, що у підлітків експериментальної групи підвищився рівень самооцінки, зменшився рівень тривожності, страхів, покращився емоційний стан. Також визначено статистично значущі різниці між оцінками за показниками тривожності ($t=2,56$, при $t_{кр}=2,11$, $p<0,05$), самопочуття ($t=2,95$, при $p<0,05$) та настрою ($t=3,27$, при $p<0,05$), роздратування ($t=2,33$, при $t_{кр}=2,11$, $p<0,05$), негативізм ($t=2,15$, при $t_{кр}=2,11$, $p<0,05$), агресії з високого знизився до середнього рівня ($t=3,27$, $t_{кр}=2,07$ при $p<0,05$) до та після проведення тренінгу.

Після проведення корекційної програми було здійснено контрольну діагностику рівня агресії у дітей і виявлено, що він знизився з високого до середнього.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, ці результати дозволяють зробити висновок, що запропонована корекційна програма, спрямована на зниження рівня агресії у дітей молодшого шкільного віку за допомогою пісочної терапії, є ефективною та може використовуватись у подальшій роботі психолога.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів вивчення проблеми агресії у дітей молодшого шкільного віку в умовах сучасного соціуму. Перспективи подальших наукових пошуків розглядаються у вивченні специфічності агресивних проявів у дітей різних соціальних та демографічних груп населення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бреслав Г.Э. Психологічна корекція дитячої і підліткової агресивності : навчальний посібник для спеціалістів і дилетантів. Санкт-Петербург : Речь, 2006. 97 с.
2. Грабенко Т.М., Зинкевич-Евстигнеева Т.Д. Чудеса на песке. Песочная игротерапия. Санкт-Петербург : Институт специальной педагогики и психологии, 1998. 50 с.
3. Долгова А.Г. Агрессия у детей школьного возраста. Диагностика и коррекция. Москва : Генезис, 2009. 216 с.
4. Логинова О.И. Песочная терапия. Санкт-Петербург : Речь, 2010. 124 с.
5. Лоренц К. Агрессия: так называемое «зло». Москва : Амфора, 2001. 303 с.
6. Максименко С.Д., Прокоф'єва О.О., Царькова О.В., Кочурова О.В. Практикум із групової психокорекції: підручник. Мелітополь : Видавничо-поліграфічний центр «Люкс», 2015. 414 с.
7. Немов Р.С. Общая психология. Короткий курс. Санкт-Петербург : Питер, 2007. 304 с.
8. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. Санкт-Петербург : Питер. 2000. 586 с.
9. Реан А.А Агрессия и агрессивность личности. *Психологический журнал*. 1996. № 5. С. 3–18.
10. Савицкая К.Н. Сценарий учебно-воспитательных занятий по программе воспитательно-коррекционного воздействия на агрессивных детей. Киев, 1996. 113 с.
11. Синявський В.В., Сергєєнкова О.П. Психологічний словник Тлумачний словник / за ред. Н.А. Побірченко. Київ : Наук. світ, 2007. 274 с.
12. Тарарина Е. Песочная терапия : практический старт АСТАМИР-В 2017. 120 с.
13. Фурманов І.А. Дитяча агресивність: психодіагностика і корекція. Мн., 1996.